

Обдаровані діти: психологічні проблеми розвитку, навчання й виховання
Як відомо, педагогічна психологія є комплексною дисципліною. Грамотно реалізувати освіту, розвиток і виховання учнів в умовах родини та школи можна тільки за умови досконалої обізнаності вікових особливостей дитини, динаміки її розвитку в інтелектуальному та особистісному плані.

Запитання:

1. Природа обдарованості та її основні види.
2. Психологічні характеристики обдарованості.
3. Психосоціальні аспекти обдарованості.
4. Родина й обдарована дитина.
5. Обдаровані хлопчики та дівчинки.
6. Робота з обдарованими дітьми у школі.

Чітко фіксованого поняття обдарованості в літературі немає. Як правило, обдарованість визначається за допомогою якихось параметрів або феноменологічних проявів. Так, К. Текекс уважає, що обдарованість в основному визначається трьома взаємозалежними поняттями: випереджальним розвитком пізнання, психологічним розвитком і фізичними даними. О. Йоголевич уважає, що до обдарованості логічніше за все ставитись як до взаємозв'язку значного (як мінімум, вищого за середній) інтелекту, інтенсивних творчих чи фізичних здібностей та емоційно-вольової спрямованості.

До основних сфер обдарованості відносять: освітню, наукову, художню, спортивну, підприємницьку й комунікативну.

Найбільш складні питання в загальній проблемі обдарованості:

- Як виділити обдарованих дітей (які параметри та критерії брати за основу)?
- Що робити, щоб розвинути в обдарованих дітей їхній дар (хто і як повинен їх учити, де це треба робити: у спеціалізованих закладах чи ж дитині варто створювати умови для розвитку «на місці»).

Обдарованість багатогранна, і, за визначенням комітету з освіти США (Mariland, 77), вона може бути встановлена професійно компетентними людьми у відповідності з такими параметрами: видатні здібності, потенційні можливості в досягненні високих результатів і вже продемонстровані результати в одній чи більше галузях (інтелектуальні здібності, специфічні здібності до навчання, творчості, образотворчого чи виконавського мистецтва, психомоторні здібності).

Проблеми діагностики обдарованості

Обдарованість, як правило, визначається шляхом вивчення сфери її прояву, інтелектуального діапазону (сукупності інтелектуальних можливостей), сфери найвищих досягнень у реалізації здібностей, рівня фізичного розвитку, рівня працездатності, мотиваційного обґрунтування та його відображення в емоційному настрої й вольовій завзятості зростаючої людини. Тобто

діагностика обдарованості насамперед спирається на результати продуктивної діяльності (підсумки олімпіад, конкурсів, змагань, дані психолого-педагогічних обстежень). М. Лейтес відзначає, що ознаки обдарованості в дитячі роки оцінюються шляхом з'ясування співвідношення в них вікового і власне індивідуального. Батькам і вчителям варто знати, що всі успіхи дитини спочатку з упевненістю можна оцінити як вікові прояви обдарованості, а чи стануть вони стійкими індивідуальними особливостями, буде залежати від багатьох внутрішніх і зовнішніх умов.

Кого ж можна вважати обдарованими? У літературі зустрічаються твердження, що тільки 2-6 % людей можна вважати обдарованими. Численні ж дослідження показують, що із задатками обдарованості, здатністю до ефективної плідної діяльності народжується кожна психічно нормальна людина. А ось спрямованість і ступінь обдарованості різні. Подальша доля дару залежить від мікро-, мезо- й макросередовища, де живе і формує своє «я» людина. Варто помітити, що в діагностиці обдарованості критерій випередження (випереджального розвитку) не універсальний. Крім того, поки недостатньо з'ясовано, як пов'язані високі досягнення дітей та їх емоційна залученість: що є причиною, а що наслідком.

Зараз існують конкретні програми відбору обдарованих дітей у різних галузях знання та творчості.

Для виявлення обдарованих дітей найбільш широко застосовуються стандартизовані методи виміру інтелекту, серед яких перевага віддається тим, що дозволяють визначати рівень когнітивного й мовного розвитку дитини (шкала інтелекту Стенфорд-Біне; векслерівська шкала інтелекту для дошкільників і молодших школярів; тест Слоссона для виміру інтелекту дітей і дорослих; рисунковий текст на інтелект й ін.).

Розроблені також стандартизовані тести досягнень для школярів, призначені для виявлення дітей, які мають виняткові здібності в основних навчальних дисциплінах: читанні, математиці та природознавстві (стенфордський тест досягнень для початкової школи; тести загальної підготовленості (Мосс).

Стандартні тести на перцептивно-руховий розвиток виявляють дітей дошкільного віку з винятково добре розвиненими руховими здібностями (тест на основні рухові навички; тест на рухово-зорову координацію; тест Пурдье й ін.).

Існують стандартні тести, що дають оцінку соціальної компетентності та зрілості дітей дошкільного віку, визначають рівень їхнього особистісного розвитку й навички спілкування з іншими людьми (вайлендська шкала соціальної зрілості; каліфорнійська шкала соціальної компетентності дошкільників й ін.).

Оцінка творчих здібностей дітей проводиться на основі методик Торренса. Причому в якості однієї з провідних характеристик творчості розглядається швидкість (легкість), гнучкість, оригінальність і точність мислення, а також

уява (тести Торренса на художнє творчє мисленнє, на вербальнє творчє мисленнє; творчї здібностї в діяльностї й у русї).

У вітчизняній психології питання діагностики й розвитку креативностї докладно розглянуті в роботах Д. Богоявленської.

К. Текекс розглядає таких можливих провісників обдарованості:

- можливість і здатність у трирічному віці стежити за двома й більше подіями, що відбуваються;
- здатність простежувати в ранньому дитинстві причинно-наслідкові зв'язки та робити висновки;
- відмінна пам'ять, рання мова й абстрактне мислення;
- уміння широко користуватись накопиченими знаннями;
- схильність до класифікації та категоризації;
- уміння ставити запитання та створювати складні граматичні конструкції;
- підвищена концентрація на чому-небудь, ступінь заглибленості в задачу;
- нелюбов до готових відповідей;
- підвищена електрохімічна й біохімічна активність мозку.

Деякі психологічні особливості обдарованих дітей

Що стосується психосоціального розвитку, то обдарованим дітям, як правило, **властиві такі риси:**

- сильно розвинене почуття справедливості, що виявляється дуже рано;
- дуже яскрава уява, в якій вимисел і реальність зливаються воедино;
- добре розвинене почуття гумору (обожнюють незгідності, гру слів і т. п.);
- спроби вирішувати проблеми, що є не під силу;
- перебільшені страхи й надмірне сприйняття невербальних проявів почуттів оточуючими, тобто підвищена вразливість і ранимість;
- всепоглинаюча цікавість і розмаїтість інтересів;
- іноді переривають дорослих, не дослухують відповідь на поставлене запитання, тому що люблять самотійно «докопуватись» до суті.

Фізичні характеристики обдарованих дітей так само різноманітні, як і самі діти. Два стереотипи-суперники: худий, маленький і блідий «книжковий хробак» в окулярах і міцний, високий, здоровий і красивий у порівнянні з однолітками дитина далекі від істини.

Можна послатись тільки на деякій грані обдарованості, про які часто згадують дослідники. Помічено, що дуже часто обдаровані діти в дитинстві більше не сплять, ніж сплять. А ось навички тонкої моторики, ручної роботи в обдарованих можуть бути менш розвинені в порівнянні з пізнанням. Це важливо враховувати, тому що нерівність у порівнянні з нормами розвитку часто веде до роздратування, що виявляється з боку дорослих, і росту залежності поведінки дитини.

Роль родини та стосунків батьків у житті обдарованої дитини

Першовідкривачами обдарованості дітей є батьки. Вони виконують найголовнішу роль у становленні й розвитку не тільки обдарованості дитини, а і її особистості.

Іноді батьки не зауважують обдарованості своїх дітей (це буває, наприклад, якщо дитина перша і єдина) або опираються прирахуванню своїх дітей до обдарованих («Я не хочу, щоб моя дитина була обдарованою, нехай вона краще буде нормальною»), починають надмірно «експлуатувати» здатності дитини та поміщають її у штучні умови (наприклад, позбавляють можливості спілкуватися з однолітками).

Усе це лягає додатковим вантажем на плечі дитини, адже в якийсь момент вона сама відкриває свою обдарованість і розуміє, що чимось відрізняється від інших.

Дуже важливо в цей момент підтримати дитину, показати, що її особливість - це нормально, що вона має на це право і, звичайно, що поза залежністю від того, чи буде вона виявляти свої таланти надалі чи ні, усе одно її люблять (про важливість позиції батьків, взаємини в родині та їхній вплив на подальше життя дитини написана безліч книг, психологічних і художніх).

Батьківське відкриття обдарованості власної дитини повинно народжувати радісне очікування й готовність вирішувати пов'язані з цим проблеми. Задача полягає в тому, щоби вчасно знайти вірний момент, правильні слова та приклади для дитини, щоб вона мала здорове самосприйняття, тому що уявлення про саму себе - це багато в чому кристалізація того, як на нас реагують інші люди.

Проведені в Чикаго (1979) дослідження показали, що самооцінка високообдарованих молодших школярів нижче, ніж у третини їхніх ординарних однолітків, а соціальна впевненість нижче, ніж у чверті. У зв'язку з цим ще раз хочеться підкреслити, що обдаровані діти більш чуттєві й уразливі в соціальному плані, тому важливо, щоб насамперед батьки формували в них адекватне ставлення до себе.

Наступним найбільш відповідальним моментом у житті обдарованої дитини є її вступ до школи, особливо якщо це не спеціалізований, а звичайний навчальний заклад.

Дитина може стати ізгоєм, тому що однокласники будуть «мстити» їй за те, що вона розумніша й талановитіша, ніж вони, а в учителів «нестандартна» дитина швидше за все буде викликати роздратування, оскільки вони звикли орієнтуватись на середній рівень. У даному випадку ніщо не зможе замінити батьківської підтримки й заохочення.

Обдаровані діти особливо мають потребу в розвитку в них самостійності, самодисципліни та самоврядування в навчанні, і якщо школа не задовольняє їхніх запитів, то їм доводиться піклуватись про себе самим.

Отже, батькам необхідно:

- приймати дітей такими, які вони є, а не розглядати їх як носіїв талантів;
- спиратись на власні сили й дозволяти дитині самій шукати вихід зі сформованої ситуації, вирішувати кожну задачу, яка їй під силу, навіть якщо самі можуть робити це краще та швидше;
- не тиснути на дитину в її шкільних справах, але завжди бути готовими прийти на допомогу в разі потреби;
- точно розраховувати момент і ступінь реакції на потребі дитини (якщо дитина поставила запитання, то не піддаватися спокусі розповісти про предмет усе, що вони знають самі, а тільки дати відповідь).

Особливості розвитку обдарованих хлопчиків і дівчинок

Розглядаючи проблему обдарованості, неможливо не торкнутись такого аспекту, як її особливості в дітей різної статі. Хочемо ми того чи ні, але в суспільстві в різному ступені задовольняють стереотипи: існує визначений «образ чоловіка» й «образ жінки», тобто якими вони повинні бути, які риси мати і навіть які професії вибирати. Стереотипізація за статевою ознакою особливо шкідлива для обдарованих дітей, оскільки вони в більшому ступені поєднують у собі властивості, характерні як для своєї, так і для протилежної статі (психологічна андрогінія).

Часто виявляється, що творчо продуктивні чоловіки мають «жіночі» риси (наприклад, чутливість), а жінки - «чоловічі» (наприклад, незалежність). Таке сполучення, як правило, розширює діапазон загальнолюдського й розсовує рамки стереотипів.

Маргарет Мід описала так званий «подвійний ланцюг очікування», що пов'язує хлопчиків і дівчинок: хлопчиків учать домагатись успіху, а дівчинок демонструвати, що вони нічого не домагаються й зосереджені на домашніх проблемах і родині. У цьому випадку хлопчик-невдаха та щаслива дівчинка ніколи не будуть обрані представником протилежної статі.

Особливо в цьому сенсі складно обдарованим дівчинкам. Щоб розвинути свої здібності, їм потрібна активність, пристрась до пізнання, самоствердження, готовність до успішної кар'єри, а в них культивують залежність, пасивність, уміння господарювати. Прикладом для них часто є власні матері.

Найчастіше процвітає складова жіночого страху - побоювання, що чоловіки не приймають переваги та лідерство жінки. Особливо яскраво це проявляється так: дівчинки раптом різко зупиняються у своєму прогресивному розвитку і навіть «повертаються» назад у віці 11-14 років, коли починає виявляти інтерес до протилежної статі.

Чималий внесок у цей феномен робить залучення дівчинок (у більшому ступені, ніж хлопчиків) до ведення домашнього господарства, на що витрачається багато часу.

Серед факторів жіночого страху процвітати Хорнер (США) також називає: невпевненість у собі, що виражається в заниженій самооцінці й рівні професійних домагань, і відсутність прикладу (дівчинка, дівчина рідко

зустрічає жінку-наставницю). Слід зазначити, що особливу роль у підтримці обдарованих дівчинок відіграє батько.

Обдаровані хлопчики, які виявляють «жіночі» риси, зіштовхуються з масою труднощів і відкидаються оточуючими, у тому числі батьками. Наприклад, хлопчик, який прагне займатись у балетній школі, ризикує викликати на свою адресу обурення власного батька, який буде явно незадоволений такими устремліннями сина.

Звичайно, свідомість людей поступово просувається вперед і рамки соціальних стереотипів розширюються. Батьки та педагоги обдарованих дітей повинні утверджувати рівність психологічних можливостей дітей поряд із загальнодоступністю освіти.

Основні проблеми обдарованих дітей (за Л. Холлінгуорт)

В обдарованих дітей протягом їхнього життя виникає досить багато різноманітних проблем, серед яких можна виділити:

1. Ворожість до школи. Навчальна програма для них нудна й нецікава, тому що не відповідає їх здібностям. Отже, можливі порушення в поведінці, за які до дітей застосовуються «каральні» заходи.
2. Ігрові інтереси. Обдаровані діти люблять складні ігри й байдужі до простих, котрими захоплюються їхні однолітки. Як наслідок, діти залишаються в ізоляції.
3. Конформність. Вона виявляється у відкиданні стандартних вимог, особливо якщо вони йдуть у розріз з інтересами обдарованої дитини.
4. Занурення у філософські проблеми. Замислюються над питаннями життя і смерті, релігійних вірувань і т. п.
5. Невідповідність між фізичним, інтелектуальним і соціальним розвитком. Часто обдаровані діти віддають перевагу спілкуванню зі старшими, і їм досить важко стати лідерами.

Ми уже відзначали, що обдаровані діти досить уразливі. Уітмор виділяє такі **причини уразливості**:

- прагнення до досконалості (перфекціонізм) - не заспокоюються, не досягаючи вищого рівня;
- відчуття незадоволеності - дуже критичні до себе та своїх досягнень, низька самооцінка;
- нереалістичні цілі - часто ставлять завищені цілі, а не досягаючи їх, засмучуються та переживають;
- надчутливість - дуже сприйнятливі до сенсорних стимулів: слова й невербальні сигнали сприймають як неприйняття себе оточуючими. Часто таких дітей вважають гіперактивними, тому що вони постійно реагують на подразники та стимули різного роду;
- потреба в увазі дорослих - оскільки діти цікаві, вони часто монополізують увагу дорослих, через що можуть виникати тертя у стосунках з іншими дітьми;

- нетерпимість - більш обдаровані діти часто виявляють нетерпимість стосовно інших дітей, які стоять нижче за них за інтелектуальним розвитком.

Принципи побудови програм для обдарованих дітей

Яким же чином варто працювати з обдарованими дітьми?

Карне, Шведел і Ліннемайер виділили деякі основні принципи складання програм для обдарованих дітей молодшого віку:

1. Кожна дитина неповторна. Необхідно виділити сильні та слабкі сторони кожної дитини та скласти програми, що відповідають її потребам.
2. Обдаровані діти дуже критичні до себе і часом відрізняються несприятливим «Я-образом». Необхідно допомогти їм знайти реалістичне уявлення про себе. Особливо важливо згладити невідповідність між високим інтелектуальним розвитком і доступними руховими навичками.
3. Родина відіграє найважливішу роль в освіті обдарованої дитини, тому вона повинна працювати в тісному контакті зі школою.
4. Оскільки обдарованих дітей відрізняє широка сфера інтересів, програма повинна включати різноманітний матеріал, збалансований і сприятливий їх усебічному розвитку (в емоційному, руховому плані й у сфері спілкування).
5. Обдарована дитина, яка навчається в одній групі із «середніми» дітьми, повинна мати можливість спілкуватися з настільки ж розвиненими однолітками.
6. Керувати програмою навчання обдарованих дітей повинна людина, яка має спеціальну підготовку й відповідний досвід роботи.
7. Невід'ємна частина програми - система її оцінки. Важливо визначити, якою мірою дитина досягає поставлених цілей. У такий спосіб можна виявити слабкі місця програми й визначити, наскільки вона задовольняє потреби дитини. Тому повинна мати місце добре організована, ефективна й постійно діюча система виявлення обдарованості, в якій беруть участь і батьки.
8. Щоб забезпечити поступальний хід розвитку, програма повинна передбачати оптимальний і плановий перехід дитини з одного рівня на інший. Це вимагає спільних зусиль адміністрації, учителів і батьків.
9. Одного інтелекту в житті недостатньо, тому програма повинна розвивати цілеспрямованість, наполегливість і бажання довести справу до кінця.
10. Програма повинна передбачати розвиток творчих здібностей дитини.

Наставники обдарованих дітей

І школа, і батьки обдарованих дітей потребують допомоги людей, які володіють спеціальними знаннями й навичками у сфері роботи з такими дітьми. Ю. Яблоновська виділяє такі риси професіонала, який може працювати з обдарованими дітьми:

- високий рівень інтелектуального розвитку;
- чуйність;
- почуття власного достоїнства;
- здатність переносити великі моральні витрати;

- гарна саморегуляція;
- вміння підтримати, захистити, надати допомогу;
- комунікативність;
- добрі організаторські здібності;
- вміння будувати педагогічну діяльність на основі результатів психодіагностики особистості дитини, з огляду на її індивідуальні й вікові особливості;
- вміння адаптувати свою діяльність до особистості кожної дитини;
- вміння розробляти й упроваджувати авторські програми;
- вміння створювати ситуацію успіху, умови для самореалізації особистості учня, стимулювати творчість дитини;
- вміння використовувати у своїй діяльності інноваційні методи та технології навчання й розвитку дітей.